

Jawid A. Mojaddedi, *The Biographical Tradition in Sufism: The ṭabaqāt genre from al-Sulamī to Jāmī*, Curzon Press, Richmond, Surrey, 2001, 230 pp., appendix, bibliography, index.

המסורת הביוגרפית, סוגת הַטְּבָקָאָת, היא בלא ספק מן הפורות ביותר במסורות הספרותיות האסלאמיות. החוקר בתקופה המודרנית ימצא בחיבורי הַטְּבָקָאָת שפע של ידיעות על הדמויות ההיסטוריות שהביוגרפיות מוקדשות להן או מרבות להזכרן. חיבורים אלה הם לעתים קרובות המקור היחיד ללימוד קורותיהן של אותן דמויות. ספרו של מוֹג'ֶדְדִי הוא מחקר מעמיק ראשון על החיבורים המרכזיים, בערבית ובפרסית, של סוגת הַטְּבָקָאָת הַסּוּפִיָּת, המהווים את ליבת ההיסטוריוגרפיה של הזרם המיסטי באסלאם. דבר זה כשלעצמו מורה על חשיבותו של ספר זה לחוקר הַסּוּפִיָּת הטרומ־מודרנית, בין שעניינו בספרות הַסּוּפִיָּת ובין שעניינו בהיסטוריה של זרם זה. והיות שהמחקר ניצב בצומת שבין ההיסטוריה לבין הספרות, משלב בו מוֹג'ֶדְדִי את גישותיהם וכליהם המתודולוגיים של שני התחומים ונדרש לשאלות מרכזיות באשר למאפייניה ולתפקידיה של סוגת הַטְּבָקָאָת ולשימוש בה כבמקור היסטורי.

לא בכדי בחר מוֹג'ֶדְדִי לפתוח ולסיים את דבריו הסיכום והמסקנות שלו במובאות הבאות (עמ' 177, 181), שכן זוהי המסגרת הקונספטואלית של מחקרו:

Time is no longer primarily a gulf to be bridged, because it separates, but it is actually the supportive ground of process in which the present is rooted. (H. G. Gadamer, *Truth and Method*. Trans. G. Barden and J. Cumming. [London 1975], p. 264).

The past is not passé for our future is guaranteed precisely by our ability to possess a narrative identity, to recollect the past in historical or fictive form. (P. Ricoeur, "The Narrative Function," in: J. B. Thompson [ed.], *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays On Language, Action and Interpretation* [Cambridge 1981], p. 293).

על יסוד התיאוריה בחקר ההיסטוריוגרפיה בימינו, שכל תיאור היסטורי הוא חלק מהוויית חייו וזמנו של מחברו, בוחן מוג'דדי את המסורת הביוגרפית של הזרם הסופי מראשית התהוותה בסוף המאה העשירית ועד סוף המאה החמש-עשרה. התמונה הנגלית היא של מסורת חיה, שהצליחה למצוא משמעות בעבר באמצעות עיצובן מחדש של הדמויות ההיסטוריות בכל דור ודור. תיאור זה מנוגד לטענה, שרווחה במחקר עד לפני כמה דורות, בדבר אופיה הלא-יציירתי של הספרות הביוגרפית האסלאמית, אשר שימרה לכאורה את תיאור העבר בלי לשנות בו דבר, לא בתוכן ולא בצורה.

הספר מחולק לשלושה חלקים, ובתוכם לשישה פרקים, שכל אחד מהם מוקדש לאחד החיבורים המכוננים של ההיסטוריוגרפיה הסופית. החלק הראשון (פרקים 1-3) בוחן את שלושת כתבי הטבקאט ה'מובהקים' שנתחברו במאה האחת-עשרה: החל מטבקאט אל-סופיה מאת אל-סלמי (מת 1021/412), דרך ח'לי'ת אל-אול'יא מאת אבו נעים אל-אספהאני (מת 1038/430) וכלה בגרסה הפרסית של טבקאט אל-סופיה מאת אל-אנסארי (מת 1089/481). החלק השני (פרקים 4-5) עוסק בספרות הסופית המשלבת שתי סוגות: ספרות הטבקאט וספרות ההזכרה ב'דרך' (טריקה). כזה הוא השילוב שנעשה בידי אל-קשירי (מת 1072/465) ברסאלה, ובידי בן-זמנו, אל-הג'ורי (מת 1074/467), בפשף אל-מחג'וב (בפרסית). בחלק השלישי (פרק 6) משלים מוג'דדי את מחקרו בדיון על נפחאת אל-אנס מאת אל-ג'אמי (מת 1492/898), חיבור בפרסית המייצג את תחיית הספרות הביוגרפית הסופית במאה החמש-עשרה. כל חיבור נקשר למקורותיו וממוקם באילן היוחסין הסכולסטי שלו, וכך הוא מופיע כחוליה בשרשרת העיצוב וההתגבשות של ההיסטוריוגרפיה הסופית.

על בסיס בחינה מפורטת ומעמיקה של חיבורים אלה, מבקש מוג'דדי להראות כיצד השפיע ההקשר האינטלקטואלי והתרבותי של זמן חיבור כתבי הטבקאט על הייצוג הספרותי של דמויות העבר, ומכאן גם על ההיסטוריות של התוכן. לא זו בלבד שעיצוב החומר משקף את זמן החיבור, אלא שהוא נועד גם לשרת את צרכיו וציפיותיו של המחבר, דהיינו, להנחיל לדורו ולדורות הבאים את השקפת עולמו ואת המסורת שאליה השתייך. התבנית הבסיסית של היחידה הביוגרפית והשלד של תיאור הדמות שאובים אומנם מן המקורות הספרותיים המוצהרים ונשמרים ברוב החיבורים, אך בעוברו דרך המסנן של המחבר החדש, מעוצב העבר מחדש. השונות הקיימת בייצוג הדמויות בששת החיבורים היא הראיה לעיצובן מחדש בידי מחברי ספרות הטבקאט. מכאן הטענה המרכזית שמעלה הספר – שערכה העיקרי

רשימות ביקורת

של סוגת הטבקאט איננו כמקור היסטורי ללימוד העבר המתואר בחיבוריה, אלא כמקור ללימוד המציאות של זמני חיבורה.

וכך, במקום לראות בחיבורי הטבקאט, כדרךם של ההיסטוריונים ה'פוזיטיביסטים', מאגר של עובדות היסטוריות, שאפשר להמשיך ולשאוב מתוכו פרטים על הדמויות המרכזיות של הסופיות ואחר-כך לצרפם וליצור מהם מכלול הומוגני ככל האפשר, מעביר מוג'דדי את הדגש לניתוח ההבדלים ביניהם. אלה הם ההבדלים בתבנית הכללית של החיבור, במבנה הפנימי של היחידה הביוגרפית, בבחירת הדמויות והמרכיבים שלהן, בביטויים ובמונחים של העמדת ה'שחקנים' במרחק או בסמיכות זה לזה, הווה אומר – בייצוג העבר. לא התוכן של תיאור הדמות, אלא עצם מלאכת המחבר – האדריכל והבמאי – היא שעומדת, אפוא, במרכז הספר. בניתוח השונות בין היחידות הביוגרפיות המוקדשות לאותה דמות מתמקד מוג'דדי בשתיים מן הדמויות המרכזיות ביותר בתקופה הפורמטיבית של הסופיות: אבו יזיד אל-בסטאמי (מ' 874/261) ואבו קאסם אל-ג'ניד (מת 910/297). רוב הקטעים מהמקורות בערבית ובפרסית שעליהם מסתמך הניתוח זוכים כאן לתרגום בפעם הראשונה.

טבקאט אל-סולטאן מאת אל-סלמי מייצג את הנדבך הראשון בהתפתחות המסורת הביוגרפית הסופית. כמעט כל מחברי קובצי הביוגרפיות בדורות הבאים נסמכו על חיבור זה או הושפעו ממנו בצורה זו או אחרת ובדומה לאל-סלמי, הם ראו את תכליתה העיקרית של מלאכתם הספרותית במיקומן של דמויות המופת הסופיות בשרשרת גניאלוגית של בעלי סמכות רוחנית, שראשיתה בימי הנביא וחסידיו הנודעים. אולם בחינה דקדקנית חושפת את ההבדלים שבצד קווי הדמיון הרבים למקור. בשלב הראשון מסב מוג'דדי את תשומת-לבנו למסגרות הארגוניות השונות של החומר הביוגרפי: היו שאימצו את גישת הארגון באשכולות של דורות, לפי שיטתו של אל-סלמי, ואילו אחרים בחרו להציג את הדמויות ברצף כרונולוגי אחד, או למינן לפי הדוקטרינות שבהן החזיקו (ראו להלן). בולטת עוד יותר היעלמותן של ביוגרפיות שלמות מן החיבורים המאוחרים יותר. כך לדוגמה, בחרו אבו נעים אל-אספהאני ואל-קשירי לא להקדיש ביוגרפיה לדמותו השנויה במחלוקת של המיסטיקן הנודע אל-חלאג' (מת 922/309), אשר נחשב בעיני רבים (בדורות ובדורות מאוחרים יותר) לנציג המובהק של הסופיות הקיצונית (עמ' 43, 104). אצל שני המחברים לא נבעה ההשמטה מטעמי קיצור, וודאי שלא היתה מקרית. שכן חלית אל-אוליא הוא חיבור בעל אוריינטציה קנונית מובהקת והחלק של הרסאלה נועד להכשיר את הסופיות כך שתוכל להתקבל כגרסה לגיטימית של

סַנַת אֶל־נְבִי.

המטרות השונות של המחברים מתבררות והולכות משעובר מוֹגְדֵי לשלב הבא – בחינת ההבדלים בין היחידות הביוגרפיות המוקדשות לאותה דמות עצמה. תחילה הוא מבודד את סיפור השלד, בדרך כלל כפי שהוא מופיע במקורו הספרותי המוצהר, ובוחר את הפרטים שהושמטו או טושטשו, נוספו או שובצו, בכל אחד מן החיבורים המאוחרים יותר ואת הטכניקות שבהן השתמשו המחברים בעיבודים שלהם. אחר־כך הוא בוחן את הביטויים והמונחים שבחרו להשתמש בהם. כל שינוי, קל ככל שייראה, נבדק בקפדנות ומקבל משמעות, שהרי לטענת מוֹגְדֵי, כל המרכיבים הלל נטוו יחד כאריג תשבץ כדי לשרת את המטרות והציפיות של מחברי הביוגרפיות. במלים אחרות, הייצוג המגמתי הכללי של הדמויות הוא מכלול הפרטים המגמתיים המרכיבים אותו.

העיבוד מחדש בולט במיוחד בחיבורי ההדרכה ב'דרך', שחוברו בידי אֶל־קְשִׁירִי ואל־הֶגְוִירִי. אֶל־קְשִׁירִי הגביל את החלק הביוגרפי של הַרְסָאלָה שלו לאנקדוטות, שאין עליהן עוררין כביכול, על אודות הסגפנות המתונה והשלמות בעבודת האל של גדולי הַסּוּפִים. את אמונותיהם ודרכיהם השנויות במחלוקת, כדוגמת המצבים המיסטיים (מְקָאמָא, אַחְוָאל), האיחוד המיסטי (חָאל אֶל־אֶתְסָאל) ושיטות ההשתחררות מכבלי העולם הזה (תַגְרִיד), שמר אֶל־קְשִׁירִי לחלק הראשון של חיבורו, אשר עוסק בעיקרי האמונה ועבודת האל של גדולי הַסּוּפִים, ואשר נועד למבקשי הדרך המיסטית המצויים בשלביה המתקדמים יותר. בהתאם לכך, רב השימוש בחלק זה בכינוי המורכב 'זֶאֶהְד־עֶאבְד' (סגפן־חסיד), בעוד שהכינוי 'סופי' כמעט שאינו מופיע בו. אלה הן, לדברי מוֹגְדֵי, עדויות נוספת למגמתו של אֶל־קְשִׁירִי: לפנות לקהל קוראים רחב על־ידי תיאור הַסּוּפִים כאנשי מסורת החותרים לשלמות בעבודת האל, במקום כעילית של מיסטיקנים, כפי שהם מוצגים אצל אל־סְלָמִי (עמ' 106). אל־הֶגְוִירִי, לעומת זאת, ביקש ליצור תבניות כוללות יותר, שכל אחת מהן משלבת בתוכה פרטים של דוקטרינה ונוהג. על כן מיין את הדמויות הַסּוּפִיות השונות לקבוצות, לפי האמונות המיסטיות העיקריות המיוחסות להן, שרובן היו שנויות במחלוקת (בניגוד לחלוקה לדורות של אל־סְלָמִי). הדעות השונות של הַסּוּפִים בתוך כל קבוצה נדונות בהרחבה בידי אל־חֶגְוִירִי, וכך הוא מצליח להכשיר את קיומו של מגוון של גישות ודעות בתוך הַסּוּפִיות ולהרחיב את גבולותיה (עמ' 134).

בחיבורים המיוחסים לאבו נַעִים אֶל־אֶסְפְּהֶאנִי ולאל־אֶנְסֶארי יש תוספות ושיבוצים משיבוצים שונים, הנראים לא פעם כנטע זר. מכאן מסיק מוֹגְדֵי שאלה

מעשה ידיהם של מחברים ותלמידים רבים בדורות הבאים, שנטלו חלק ביצירת הטקסט הסופי כפי שהגיע לידינו. השיבוצים והמידע שאינו במקומו שופכים אור על האסטרטגיות שבהן השתמשו המחברים במלאכת חיבור הטקסטים, ובכך חשיבותם (עמ' 63, 91-94).

אשר לאל-ג'אמי, החיבור המיוחס לו יוצא דופן, שכן הוא הופיע כארבע מאות שנה לאחר הופעתם של חמשת החיבורים המכונים, ובה בשעה הוא מייצג דוגמה נוספת ליצירתיות ולתחכום של מחברי הטבֵּקָאָת בעיבוד המחודש של העבר. ראוי לציון גם אופיו הכולל של נַפְחָאֵת אֶל-אֲנָס, שייעודו היה להרחיב את הגדרת הֶסוּפִּיּוֹת. במקום להקדיש את חיבורו לאבות הרוחניים של אחת האחוות הֶסוּפִּיּוֹת שנפוצו בתקופתו (כדרכם של מחברי קובצי ביוגרפיות אחרים בני זמנו), חילק אל-ג'אמי את חיבורו לאשכולות של ביוגרפיות, ולאחר שמיקם כל אחת מן הדמויות באילן היוחסין שלה, קשר כל אשכול ואשכול לקבוצה של בעלי סמכות בדורות הקודמים. את בעלי הסמכות הללו הוא מתאר כבסיס האיתן של המסורות הֶסוּפִּיּוֹת המגוונות. נמצא, שאל-ג'אמי אימץ לעצמו את המבנה הארגוני של החלוקה לאשכולות של דורות לפי המודל שיצר אל-סֶלְמִי. התרשימים שבנספח מסכמים בבירור את ההבדלים בין החיבורים המכונים במבנה הארגוני ובסדר הצגת הביוגרפיות (עמ' 213-218).

אם לשוב למסקנה באשר למאפיינים ולפונקציות של סוגת הטבֵּקָאָת הֶסוּפִּיּוֹת בכללותה, הרי שבדומה למסורות האסלאמיות הטרומ-מודרניות האחרות, היא מייצגת תהליך דינאמי-הרמטי, המעיד על החיות של הֶסוּפִּיּוֹת בתקופות היסטוריות שונות. [זהו תהליך] המצביע על יכולתה של המסורת להמשיך ולמצוא משמעות בעבר, תוך שהיא משחזרת ומעצבת אותו למען מטרות ההווה שלה' (עמ' 181). אלא שמסקנה זו מעלה תהיות הקשורות ללימודי הספרות הדתית וההיסטוריה של הדת ולקישור הנכסף ביניהן.

ראשית, מוֹגְדֵי אֵינוּ מבהיר במה ייחודה של סוגת הטבֵּקָאָת הֶסוּפִּיּוֹת כמקור היסטורי בהשוואה לסוגות ההיסטוריוגרפיות הביניימיות האחרות, ובעיקר הכרוניקות המכילות גם ביוגרפיות בנקרולוגים המסיימים כל 'שנה'. גם הסוגות הביניימיות האחרות אינן בגדר מאגרים נייטרליים של מידע, כי אם יצירות ספרותיות, שעוצבו לפי טעמיהם, צרכיהם ומטרותיהם של המחברים. זאת ועוד, ההבדל בין סוגת הכרוניקה, התאריח, לבין סוגת הטבֵּקָאָת הוא בארגון ובחלוקה (כרוניולוגיה במקום 'דורות'), וביחידות הביוגרפיות עצמן אין בדרך כלל הבדל. דוגמה לכך היא הדמיון הרב בתיאורי אותן דמויות עצמן בַּמְרָאָת אֶל-גִּ'נָּאן, החיבור המפורסם של

סוגת התאריח' מאת אל־יאפעי (מת 1376/768), ובאחדים מחיבורי הטֵבְקָאָת המצוטטים בחיבורו של אל־ג'אמי. יש לזכור, כי רבים ממחברי קובצי הביוגרפיות והכרוניקות שילבו את הגישות ההלכתיות והסופיות, המנוגדות כביכול, בלימודיהם ובהכשרתם, בדרך חייהם ובהדרכתם לאחרים, והדבר השפיע על בחירת הדמויות ועל ייצוגן הספרותי בחיבוריהם. אל־סלמי ואל־יאפעי הם דוגמאות בולטות לכך. שניהם היו מדריכים סופים, שהשתייכו לאסכולה השאפעיית במשפט, ומוריהם של תלמידים שלימים היו בעלי השפעה רבה על הסופיות. אם כן, היות שאין הבדלים מהותיים בין היחידות הביוגרפיות בשתי הסוגות, מן הראוי היה לבחון את ייצוגיהן של אותן דמויות גם בסוגה האחרת ולהפעיל עליה אותה מתודולוגיה מחקרית ופרשנית.

ומכאן למתודולוגיה שבה משתמש המחבר במחקרו במיומנות רבה. השיטה הפרשנית הבוחנת כל הבדל והמייחסת משמעות לכל שינוי טקסטואלי היא בלא ספק גישה מחקרית מבטיחה. אולם בה בשעה היא נוטה לפרשנות יתר. טענת מוֹג'ֶדְדִי שכל שינוי, זעיר ככל שיהיה, הוא פרי החלטה מודעת של המחבר, מרחיקה לכת בביטול חשיבותם של חיבורי הטֵבְקָאָת כמקור ללימוד הדמויות ההיסטוריות עצמן ומטשטשת את חשיבותן של השפעות נוספות שהמחברים היו נתונים להן בבואם לתאר דמויות אלה. הכוונה להשפעה של נורמות אסלאמיות אוניברסליות, לתבניות ומוסכמות ספרותיות, שעוצבו בידי העילית של יוצרי הטקסטים במהלך הדורות מזה, ולהשפעה 'מלמטה' של מאמינים מחוץ לעילית זו מזה. מוֹג'ֶדְדִי אינו מתייחס באופן מספק לשאלת ההשפעה של כל אלה על בחירת הדמויות, על הסגנון, על הביטויים ועל כל שאר המרכיבים שהוא בוחן בקפידה.

שאלה מרכזית נוספת היא מהו אותו 'הווה', שעיצבו מחדש של העבר נועד לשרת את צרכיו ומהם המקורות המלמדים על 'הווה' זה? גם אם מאמצים את הנחת העבודה של מוֹג'ֶדְדִי, שיותר משהיא מלמדת על העבר של הדמויות המתוארות, משמשת סוגת הטֵבְקָאָת מקור היסטורי ללימוד השקפת העולם וההווה הדתית והתרבותית של מחבריה, הווה זו נותרת כמעט עלומה. רק בעקיפין אנו למדים על הזרמים הדתיים והמסורות האינטלקטואליות שרווחו בימי חיי המחברים, ובפרט על המגוון והדקויות של הסופיות עצמה בכל אחת ממסגרות הזמן והמקום. כל פרק נפתח בביוגרפיה קצרה של המחבר, שאין בה די כדי להאיר את השקפת עולמו ואת ההווה שבה חי ופעל, והיא מבוססת על אותה יצירה ספרותית עצמה שמוֹג'ֶדְדִי מטיל ספק בערכה כמקור היסטורי. כך לדוגמה, נותרת המרכזיות של מיסוד הטריקה הסופית – הן במשמעות של 'דרך' לידיעת האל ולהתקרבות אליו

רשימות ביקורת

והן במשמעות של אחווה – לוטה בערפל. תהליך ההתגבשות של המסורת ההיסטוריוגרפית הסופית היה חלק בלתי־נפרד מתהליך מיסודה של הסופיות כדוקטרינה וכתופעה דתית־חברתית, אך באין קישור יותר הדוק ביניהן, נדחק הדיון בהתפתחות ההיסטורית של הסופיות מפני הדיון בהתפתחות המסורת הביוגרפית שלה, וחקר הדמויות ההיסטוריות נדחק מפני העיון באסטרטגיה של עיצובן הספרותי.

אולם בכך אין כדי לפגוע במעלות של הספר, המספק תובנות וכלים מתודולוגיים לחקר ההיסטוריוגרפיה הסופית והמהווה אתגר לחוקרים שיבואו בעקבותיו, שינסו לשלב בין תחומי הספרות וההיסטוריה בלימודי האסלאם בכלל ובלימוד הסופיות הטרומ־מודרנית בפרט. כל מי שמאמץ את טענת היסוד בדבר אופיה הדינאמי של ההיסטוריוגרפיה הסופית ושל הספרות הביוגרפית בכלל, טענה שמוג'דדי מטיב להוכיחה ולהדגימה, ימצא בספר זה עניין ותועלת רבים.

דפנה אפרת

ביבליוגרפיה

- Humphreys, Stephen Richard, 1991. *Islamic History: A Framework of Inquiry*, London and New York: I.B. Tauris & Co Ltd.
- Khalidi, Tarif, 1973. 'Islamic Biographical Dictionaries: A Preliminary Assessment,' *Muslim World* 63: 53-65.
- Khalidi, Tarif, 1994. *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Knysh, Alexander, 2000. *Islamic Mysticism: A Short History*, Leiden: Brill.
- Schimmel, AnneMarie, 1975. *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

